

บทที่ ๔

สรุปและขอเสนอแนะ

การศึกษา เรื่อง "ครุฑและนาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี" ทำให้ได้ข้อสรุปที่เกี่ยวกับครุฑและนาคดังนี้คือ

ชาวอินเดียมีความเชื่อว่า ครุฑเป็นพญานกที่ทรงอำนาจสามารถช่วยให้ปลอดภัยจากงู ประวัติความเป็นมาของครุฑปรากฏอยู่แพร่หลายทั้งในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี แต่ครุฑตามคติของวรรณคดีทั้งสองมีลักษณะบางอย่างแตกต่างกันอยู่

นักปราชญ์ทางภารตวิทยาบางท่านมีความเห็นว่าครุฑในวรรณคดีสันสกฤตได้ต้นเค้ามาจากพระอาทิตย์ในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวท ซึ่งมีฉายาว่า ครุฑมัตและสุบรรณ และมีสัญลักษณ์เป็นนกที่มีรัศมีสุกสว่างสามารถขจัดความมืดให้หมดสิ้นไป

ประวัติความเป็นมาของครุฑในวรรณคดีสันสกฤต ปรากฏอยู่ในวรรณคดียุกมาทกาพย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีเรื่องราวโดยละเอียดอยู่ในมหาภารตะ และเป็นเรื่องแทรกอยู่ในรามายณะ คัมภีร์ปุราณะฉบับต่าง ๆ นิทาน และบทละครสันสกฤต เรื่องราวของครุฑในวรรณคดีสันสกฤตเป็นเรื่องของครุฑตัวเดียวเท่านั้นคือ ครุฑผู้เป็นพาหนะของพระวิษณุ ชาวอินเดียมีความเชื่อว่า การเล่าเรื่องครุฑโดยเคารพ หรือการอ่านเรื่องครุฑในที่ประชุมพราหมณ์จะช่วยให้คนได้ไปสวรรค์

ครุฑกำเนิดจากพระกัศยปพรหมฤๅษีประชาชนดี ซึ่งเป็นพระผู้เป็นเจ้าของผู้ให้กำเนิดสิ่งมีชีวิตทั้งปวงกับนางวินตา กำเนิดจากฟองไข่ มีรูปร่างลักษณะเป็นนกที่มีรูปร่างใหญ่โตมากขนสีทอง มีพละกำลังอันเกรียงไกร มีลักษณะพิเศษคือ เนรมิตกายได้ตามปรารถนา เรียกกำลังได้ตามประสงค์และบินเร็ว มีอำนาจเหนือพระอินทร์ เพราะอำนาจตะของหมู่ฤๅษี-วาลชิลยะ บทบาทสำคัญที่ทำให้ครุฑมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายคือ การทำศึกชิง

น้ำทิพย์บนสวรรค์เพื่อไถ่มารดาและตนเองให้พ้นจากความเป็นทาสของพวกนาค วิจารณ์ครั้งนี้แสดงให้เห็นว่า ชาวอินเดียยกย่องครุฑว่าเป็นนักรบที่กล้าหาญ เข้มแข็ง อดทน มีใจเด็ดเดี่ยว มีสติปัญญาฉลาดเฉลียวและเฉียบแหลม มีปฏิภาณเป็นเลิศ แคล้วคล่องว่องไว สามารถต่อสู้กับทวยเทพจนได้รับชัยชนะ สามารถชิงน้ำทิพย์ของพระอินทร์มาไถ่มารดาและตนเองได้สำเร็จ

ครุฑเป็นพาหนะและเครื่องประทับของพระวิษณุ ได้รับพรจากพระผู้เป็นเจ้าให้เป็นผู้ไม่แก่และไม่ตายแม้จะมีได้ดื่มน้ำทิพย์ และได้รับอนุญาตให้เสพนาคเป็นภักษาหารได้ตามประสงค์ ในฐานะที่เป็นพาหนะของพระวิษณุ ส่วนใหญ่ครุฑมักปฏิบัติหน้าที่ในค้ำสูรปปราบปรัมปัจจามิตรของพระวิษณุ ซึ่งมีทั้งเทวดา อสูร มนุษย์และสัตว์ เนื่องจากครุฑมีบทบาทและลักษณะพิเศษดังกล่าว ทำให้ครุฑมีลักษณะกึ่งนก กึ่งมนุษย์และกึ่งเทพ

ส่วนครุฑในวรรณคดีบาลีมีจำนวนมากจนนับเป็นนกประเภทหนึ่ง คิดเกี่ยวกับกำเนิดครุฑในวรรณคดีบาลีแตกต่างไปจากวรรณคดีสันสกฤตกล่าวคือ ครุฑในวรรณคดีบาลีมิได้กำเนิดด้วยอำนาจของพระผู้เป็นเจ้า หากกำเนิดเพราะอาณิสต์แห่งกุศลกรรมแต่ครั้งอดีตชาติ บุคคลสามารถกำเนิดเป็นครุฑได้ด้วยการทำงาน คือ การบริจาคทานและตั้งความปรารถนาในกำเนิดครุฑอย่างแรงกล้า วรรณคดีบาลีแบ่งกำเนิดครุฑออกเป็น ๔ ประเภทตามอำนาจบุญกรรมของแต่ละบุคคล ครุฑประเภทอัปษะเป็นครุฑประเภทต่ำสุดที่กำเนิดจากฟองไข่ เช่นเดียวกับครุฑในวรรณคดีสันสกฤต และครุฑประเภทอุปปาติกเป็นครุฑประเภทสูงสุดมีกำเนิดเหมือนเทวดาคือเกิดขึ้นเอง ครุฑในวรรณคดีบาลีมีผิวพรรณผุดผ่อง มีความสุข มีเครื่องอุปโภคบริโภคอันเป็นทิพย์ อาศัยในแต่ไม่ดำรงสภาพเป็นอมตะอย่างครุฑในวรรณคดีสันสกฤต

วรรณคดีสันสกฤตและบาลี กล่าวถึงที่อยู่ของครุฑไว้คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ ครุฑในวรรณคดีสันสกฤตอาศัยอยู่ที่ยอดเขาหิมาวัต เขาไวกันกะ หิรัณยวรรษและต้นตาลมลี(จิว) ส่วนครุฑในวรรณคดีบาลี อาศัยอยู่ที่เชิงเขาสิเนรุราช ต้นสิมพลี(จิว) ริมมหาสมุทร และต้นสิมพลี ในดินแดนที่มีทะเล แม่น้ำ มหาสมุทรและภูเขาคั่นอยู่ วรรณคดีบาลีมักเรียกที่อยู่ของครุฑว่า สิมพลีรุกขพิมาน

ครุฑในวรรณคดีบาลีมีรูปร่างลักษณะคล้ายคลึงกับครุฑในวรรณคดีสันสกฤตคือ มีรูปร่างใหญ่โต มีพละกำลังอันเกรียงไกร สามารถระเหือปีกบินคาลให้เกิดพายุใหญ่เรียกว่า ลมครุฑ เนรมิตกายได้ มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด รุมนต์อาลัมพายนซึ่งใช้ปราบนาครได้ ครุฑในวรรณคดีบาลีมีบทบาทเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าในฐานะพวกนกที่มีศรัทธาและยกย่องพระพุทธองค์เป็นสรณะของพวกตน พระพุทธเจ้า เมื่อครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ก็เคยเสวยชาติเป็นพญาครุฑ เนื่องจากเผ่าพันธุ์ครุฑมีจำนวนมาก มีความสามารถและมีพละกำลังแข็งแรง จึงได้รับมอบหมายจากพระอินทร์ให้รักษาด่านสำคัญของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ครุฑในวรรณคดีบาลีมีบทบาทเกี่ยวข้องกับมนุษย์ด้วยโดยเฉพาะอย่างยิ่ง มักชอบมาค่อมทรสพินมนุษย์โลกและเล่นสกา กับพระราชา ครุฑบางตัวมีคุณธรรม แต่ครุฑบางตัวก็ประกอบอกุศลกรรม เช่น ลักพาชายาของพระราชาไปเป็นเมียของตน

วรรณคดีสันสกฤตมักกล่าวถึง เรื่องราวของครุฑกับนาครควบคู่กันเสมอ ครุฑและนาครในวรรณคดีสันสกฤตกำเนิดจากพระบิดาองค์เดียวกันคือ พระกัศยปพรหมฤๅษีประจำชาติ แต่ต่างมารดากัน พวกนาครเป็นลูกของนางกัทรุ ครุฑมีรูปร่างลักษณะเป็นนกส่วนนาครมีรูปร่างลักษณะคล้ายคลึงกับงู ทั้งครุฑและนาครต่างมีฤทธิ์เดชเป็นที่น่าเกรงขาม ครุฑมีปีก จะงอยปาก กรงเล็บ และพละกำลังอันแข็งแรง เป็นเครื่องแสดงศักดิ์คานูภาพของตน ส่วนนาครมีรูปร่างใหญ่โต คุร้าย มีพิษร้ายแรงเป็นอาวุธประจำตัว เนรมิตตนได้ตามประสงค์ แต่ก็มีขนาดของร่างกายและฤทธิ์เดชน้อยกว่าครุฑตามพรที่ได้รับจากพระกัศยป ด้วยเหตุที่ครุฑและพวกนาครเป็นลูกต่างมารดา กัน และต่างก็มีอำนาจอันเกรียงไกร ทั้งสองฝ่ายจึงเป็นปรปักษ์ต่อกัน แต่นาครบางตัวก็เป็นมิตรกับครุฑ นาครที่มีบทบาทสำคัญ เป็นมิตร และทำหน้าที่รับใช้พระวิษณุร่วมกับครุฑคือ เศษะหรืออนันตนาคราช วรรณคดีสันสกฤตยุมหากาพย์และปุราณะมักกล่าวถึงครุฑกับนาครในแง่ เป็นปรปักษ์ต่อกัน แต่ในสมัยต่อมาวรรณคดีสันสกฤตได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนา เรื่องราวความพยายามของเวรระหว่างครุฑกับนาคร จึงสิ้นสุดลงอย่างมีศานติ

เรื่องราวของครุฑกับนาครใช้จะมีเฉพาะในวรรณคดีสันสกฤตอย่างเดียว แม้ในวรรณคดีบาลีก็มีเรื่องครุฑกับนาครด้วย แต่คติเรื่องครุฑกับนาครในวรรณคดีบาลีแตกต่างไปจาก

วรรณคดีสันสกฤตบ้าง กล่าวคือ นาคในวรรณคดีบาลีมีเหตุและปัจจัยแห่งกำเนิดเหมือนครุฑ
 ในวรรณคดีบาลีคือ กำเนิดเพราะอำนาจกุศลกรรมแต่ครั้งอดีตชาติ และด้วยอำนาจแห่ง
 บุญกรรมจะเป็นเครื่องกำหนดประเภทนาคเป็นชั้นสูงสุดแบบเทวดา จนถึงชั้นต่ำสุดแบบสัตว์
 ติรังจาน หาได้กำเนิดจากพระผู้เป็นเจ้าของ เช่นนาคในวรรณคดีสันสกฤตไม่ ครุฑในวรรณคดี
 บาลีจับนาคเสพเป็นภัณฑหาร ตามธรรมชาติของสัตว์ทำนองงกัจจุกิณ มิได้มีสาเหตุมาจาก
 ความพยายามของเวรของครุฑ เช่นคติครุฑจับนาคของวรรณคดีสันสกฤต แต่ครุฑในวรรณคดี
 บาลีก็สามารถจับนาคกินได้ เฉพาะนาคที่มีกำเนิดเสมอดนและต่ำกว่าตนเท่านั้น แม้กระนั้นครุฑ
 และนาคตามคติของฝ่ายวรรณคดีบาลีก็มีความรักใคร่ ประองคองและเป็นมิตรต่อกันได้เพราะ
 ต่างก็ยึดสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นสรณะของพวกเขา

ข้อเสนอแนะ

ในการทำวิทยานิพนธ์เรื่องครุฑและนาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลีนี้ ผู้วิจัยมองเห็นแง่มุมต่าง ๆ ที่น่าจะได้อีกผู้หยิบไปค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไปอีก จึงใคร่เสนอข้อคิดเห็นไว้
 ดังนี้คือ

ในวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเรื่องราวของครุฑในวรรณคดีสัน-
 สกฤตยูคมาหภาพยและปุราณะ ผู้วิจัยพบว่าในวรรณคดีสันสกฤตสมัยพระเวทมีการกล่าวถึงบทบาท
 สำคัญของสุบรรณซึ่งเป็นชื่อของพระอาทิตย์ ผู้มีสัญลักษณ์เป็นนกอินทรี สุบรรณนี้เป็นผู้
 ทำลายอสูร ทำลายความมืด ทำลายพิษ ทำลายความชั่วร้ายและสิ่งคันโสมน จึงน่าจะได้อีก
 ผู้ศึกษาค้นคว้าเรื่องสุบรรณในวรรณคดีพระเวท ก็จะช่วยให้ได้แนวคิดเพื่อนำมาเปรียบ-
 เเทียบกับครุฑในวรรณคดีมहाภาพย ทำให้ได้เนื้อหาสาระสำคัญกว้างขวางยิ่งขึ้น

อีกประการหนึ่ง ผู้วิจัยศึกษาเรื่องราวของนาค เฉพาะในส่วนที่สัมพันธ์กับครุฑ
 เท่านั้น จึงน่าจะได้อีกผู้วิจัยเรื่องราวของนาคในวรรณคดีสันสกฤตซึ่งมีบทบาทสำคัญเกี่ยวข้องกับ
 พระผู้เป็นเจ้าของ เช่นพระวิษณุ พระวรุณ เป็นต้น และเรื่องราวของนาคกับมนุษย์ กับเรื่อง
 ราวของนาคในวรรณคดีบาลีที่มีบทบาทสำคัญเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าและมนุษย์ อันจะเป็น
 ประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณคดีอินเดียกับวรรณคดีไทยให้เกิดความรู้ ความเข้าใจยิ่งขึ้นอีก
 ทางหนึ่ง

ข้อสำคัญอีกประการหนึ่งคือ น่าจะมีผู้วิจัยความสัมพันธ์ของ เรื่องครุฑกับนาคตาม คตินิยมเกี่ยวกับคติไทย ก็จะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมอินเดียและวัฒนธรรมไทยกว้างขวางยิ่งขึ้นอีกด้วย ทั้งนี้เพราะผู้วิจัยมีความเห็นว่า ไทยเรารับความเชื่อเกี่ยวกับครุฑและนาคมาจากวรรณคดีสันสกฤตและบาลี ทั้งที่รับมาโดยตรงและประยุกต์ให้เหมาะสมกับสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทย อาทิ ไตรภูมิพระร่วง ได้กล่าวถึงครุฑและนาคตามคติพุทธศาสนาไว้ในตอนที่ว่าด้วย "ศิริจันฉานภูมิ" และยังได้แสดงความเชื่อเกี่ยวกับกำเนิด ที่อยู่ และอาณาเขตของครุฑและนาคคล้ายคลึงกับวรรณคดีบาลี ตามที่ผู้วิจัยกล่าวไว้แล้ว วรรณคดีไทยเรื่องกาพย์กำลอนของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ก็ได้แสดงคติและความเชื่อเกี่ยวกับครุฑและอาณาเขตครุฑไว้ ดังมีข้อความตอนหนึ่งบรรยายไว้ว่าดังนี้

ปางนั้นยังมีครุฑราช	สุริยชาติล้ำคุณปักษา
สถิตสถานพิมานรัตน์รมยา	ยอดมหาพฤษภขลิบลี
ในเชิงเขา เมรุราชบรรพต	ปรากฏด้วยกำลั้งปักษี
บินหนักแก้วกละโยชน์ด้วยฤทธิ	อาจจะข้ามนทีสี่พันนคร
ประกอบด้วยมนตรามหาเวท	ทั่วประเทศเกรงจบสยบสยอน
เคยเที่ยวเล่นเป็นสุขทุกคนคร	สถาพรพูนสวัสดิ์คืออยู่ตรา ^๑

เรื่องราวเกี่ยวกับนาคแพ้อ่านาจครุฑที่ปรากฏในวรรณคดีไทยบางเรื่อง เช่น รามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีสันสกฤต เช่น เรื่องราวตอนที่กล่าวถึงพระลักษมณ์ผู้ถูกศรนาคบาทของอินทรชิต มีคำบรรยายว่า

^๑ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน) (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๖), หน้า ๑.

พระองค์จึงแผลงพลายवाद	ให้สุธาอากาศไหวหวั่น
ไปหาพระยาสุบรรณ	ลงมาคาบค้อนาคิน
อันนาคาต่อสุรี	ก็จะหนีพระยาปักชิน
พระอนุชากับหุมพานริน	ทั้งสิ้นก็จะพินภายา ^๑

ในบทละครในเรื่อง อูธรุท เมื่อพระอูธรุทถูกศรนาคบาทของพาดมาสูรมัดไว้ ครุฑก็เป็นผู้ช่วยเหลือพระองค์ให้พ้นจากภตธานุภาพแห่งศรนาคบาทนั้น ดังมีคำบรรยายว่าดังนี้

เมื่อนั้น	ฝ่ายพระยาภูซงค์เรื่องศรี
เหลือบเห็นสุบรรณสกุณี	อันมีอนุภาพเกรียงไกร
บินโฉบ่ายหน้าต่อปราสาท	มุ่งมาดเร็วตรงเข้ามาใกล้
ความกลัวตัวสิ้นพรันใจ	เพียงจกบรรลย์ด้วยเดชา
ก็วางพระอูธรุทเสียทันที	ยังที่พรหมพักตร์ยักษา
ซ้ำแรกแทรกพื้นพสุธา	หนีไปพาราบาตาล ^๒

ในวรรณคดีไทยเรื่องขุนช้างขุนแผน มีข้อความบางตอนแสดงให้เห็นว่า ชาวไทยนับถือศักดิ์และอำนาจของครุฑมาช้านานแล้ว เช่น มนต์จิ้งจกที่ทำให้ศัตรูตกตะลึงอยู่กับที่ ก็เรียกว่า "อำนาจครุฑ" ดังมีคำบรรยายอยู่ในตอนที่ขุนแผนสู้กับหุมโจรลูกน้องของหมื่นหาญว่า

^๑ รัชกาลที่ ๑ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก), รามเกียรติ์ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ม.ป.ป.), ๒ : ๑๓๒๕.

^๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, บทละครเรื่องอูธรุท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (พระนคร : สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๒๘๘-๒๙๐.

ผู้คนแข็งแรงแเห็นกาย
ถือธนูกำขำคาบไม้พลอง
ขุนแผนควาอำนางครุฑ

ก็เวยวายบอกกันสนั่นก้อง
วังทะเลวงดวงตระบองตรงเข้าไป
คาบหลุทกลมไม้ลูกได้อ

เมื่อขุนแผนรบกับกองทัพพม่อันศรี ก็ใช้อำนางมนต์จ้งจ้งนี้สกัดกองทัพ มีคำบรรยาย
ว่า

ขุนแผนควาอำนางครุฑ
กองทัพเรรวนป่วนปั่นไป

คนหยุดแข็ง เปลาไม่เข้าใกล้
มิได้เป็นระเปียบกระบวนทัพ^๒

นอกจากนี้ครุฑและนาคยังมีบทบาทเกี่ยวข้องกับศิลปกรรมไทยอีกด้วย ศิลปินไทยนิยมสร้างภาพครุฑจันนาคทั้งในการวาดเขียน แกะสลักและปั้นมาแต่โบราณแล้ว ดังที่ปรากฏในภาพยี่เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ (กุ้ง) ทรงบรรยายเรือพระที่นั่งลำหนึ่งซึ่งแกะสลักลอยลายเรือเป็นรูปครุฑจันนาคว่า "เรือครุฑยุดนาคหัว ลิวลอยมาพาผ่นผยอง"^๓ ศิลปินไทยมักสร้างรูปครุฑจันนาคประดับสิ่งอันเป็นราชพัสดุ เช่น ประดับส่วนบนพระมหาปราสาทฐานบัลลังก์ พระราชยาน ฐานบุษบก และประดับสิ่งที่พระมหากษัตริย์ ทรงสร้างถวายเป็นพุทธบูชาอีกด้วย เช่น ประดับฐานเจดีย์ ฐานพระปรารักษ์ ฐานบุษบกธรรมาสน์ บุษบกประติษฐานพระพุทธรูปสำคัญ ประดับหน้าบรรณปูชนียสถานสำคัญ เป็นต้น

ศิลปินไทยได้ตั้งชื่อรูปครุฑจันนาคที่สร้างด้วยแบบแตกต่างกันไว้เป็นอันมาก เช่น ภาพครุฑจันนาคที่ใช้ประดับตรงส่วนที่เป็นชั้นฐานของพระเจดีย์ พระปรารักษ์ ซึ่งประติษฐานเป็น

^๑ เสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๔๙๓), หน้า ๓๒๕.

^๒ เล่มเดียวกัน, หน้า ๔๐๕.

^๓ ประชุมภาพยี่เห่เรือ; พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายชูฉัตรอรุณโรจน์ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๓) หน้า ๑.

รูปครุฑทำท่าแบกลึงที่อยู่เหนือเศียรลิลปินเรียกชื่อว่า ครุฑแบก รูปครุฑคานเฉียงในผลงานประติมากรรมและจิตรกรรมเรียกว่า ครุฑเลี้ยว รูปครุฑจับนาคที่บรรจุเป็นแถวเรียงตลอดความยาวของช่วงหน้ากระดานส่วนฐานของอาคาร เช่น พระเจดีย์ พระปราสาท โบสถ์ วิหาร หรือส่วนฐานของบุษบก บัลลังก์และชุกชี เรียกว่า ชั้นครุฑ เป็นต้น

แม่พระมหากษัตริย์ไทยก็ทรงใช้ธงครุฑ นำขบวนเสด็จเรียกว่า ธงพระครุฑพ่าห์ เพื่อเป็นศรีสง่า เช่นเดียวกับพระวิษณุพระผู้เป็นเจ้าของพราหมณ์ใช้ธงประดับครุฑเป็นเครื่องหมายของพระองค์ ดังปรากฏในโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสบทหนึ่งว่า

สังฆการีนั้นสั่งให้	ถือธง ชัยนา
ซ้ายกระบี่ชูธงรงค์	เคชกล่า
ขวา <u>พระครุฑพ่าห์</u> ทรง	จักรกฤษณ์ มาพอ
สองปีกลายโพกผ้า	สนอบน้อยสนับเพลา ^๑

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ผู้วิจัยจึงมีความเห็นว่า น่าจะมีผู้วิจัยถึงความสัมพันธ์ของเรื่องครุฑกับนาคตามคติอินเดียกับคติไทยต่อไปอีก ก็จะช่วยให้ได้รู้ความรู้อย่างเข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมอินเดียและวัฒนธรรมไทยกว้างขวางยิ่งขึ้น.

---

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์, โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๐๔), หน้า ๔๒.